

“NAVOIY VA GULI” DOSTONIDA NUTQNING NORASMIY UNSURLARI TAHLILI**Sunnatov Shahobiddin Shuhrat o'g'li**

Qarshi davlat universiteti

Filologiya fakulteti 3-bosqich talabasi.

sunnatovshahobiddin538@gmail.com<https://doi.org/10.5281/zenodo.21057323>

Annotatsiya. Maqolada o'zbek xalq dostoni “Navoiy va Guli”da nutqning norasmiy (so'zlashuv) unsurlari uslubiy-registr nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. Doston matni asosida undov va his-hayajon so'zlari, so'zlashuv yuklamalari, murojaat va erkalash shakllari, qisqargan talaffuz ko'rinishlari, taqlidiy so'zlar hamda so'zlashuvga xos sintaktik unsurlar ko'rib chiqiladi. Bu unsurlarning matnga jonlilik, samimiylilik va ta'sirchanlik baxsh etishdagi badiiy-uslubiy vazifasi ochib beriladi.

Kalit so'zlar: doston, so'zlashuv nutqi, norasmiy uslub, undov so'z, yuklama, murojaat, erkalash, taqlidiy so'z, badiiy-uslubiy vazifa.

Аннотация. В статье анализируются неофициальные (разговорные) элементы речи в узбекском народном дастане «Навои и Гули» с точки зрения стилистического регистра. На материале текста рассматриваются междометия и эмоционально-экспрессивные слова, разговорные частицы, формы обращения и ласкательные формы, редуцированные произносительные варианты, звукоподражательные слова и синтаксические особенности разговорной речи, а также их художественно-стилистическая функция.

Ключевые слова: дастан, разговорная речь, неофициальный стиль, междометие, частица, обращение, ласкательная форма, звукоподражание, художественно-стилистическая функция.

Abstract. The article analyzes the informal (colloquial) elements of speech in the Uzbek folk epic “Navoiy va Guli” from the point of view of stylistic register. Based on the text, it examines interjections and emotive-expressive words, colloquial particles, forms of address and hypocoristics, reduced pronunciation variants, onomatopoeic words and the syntactic features of colloquial speech, as well as their artistic-stylistic function.

Keywords: epic (doston), colloquial speech, informal style, interjection, particle, address, hypocoristic, onomatopoeia, artistic-stylistic function.

Kirish. Xalq dostoni — og'zaki ijro uchun yaratilgan, baxshi va tinglovchi muloqotiga asoslangan janr. Shu bois uning tilida adabiy me'yordan ko'ra jonli so'zlashuv nutqiga xos unsurlar ustunlik qiladi.

So'zlashuv (norasmiy) uslub erkinlik, hissiylik, ixchamlik va bevositalik bilan ajralib turadi [2]. “Navoiy va Guli” dostonida bu uslubning ko'plab ko'rinishlari — undovlar, yuklamalar, erkalash murojaatlari, qisqargan shakllar va so'zlashuv iboralari uchraydi.

Mazkur maqolada shu norasmiy nutq unsurlari yig'ib olinib, ularning turlari va badiiy-uslubiy vazifasi tahlil qilinadi. Tilshunoslikda nutq uslublari odatda rasmiy (kitobiy) va norasmiy (so'zlashuv) turlarga ajratiladi; so'zlashuv uslubi og'zaki shakl, bevositalik, emotsionallik va sheva bilan aloqadorligi orqali farqlanadi [2]. Badiiy asarda, ayniqsa dostonida, bu uslub unsurlari maxsus estetik-uslubiy vazifa bajaradi. Tadqiqotda tavsiflash, uslubiy izohlash va kontekstual kuzatish usullaridan foydalanildi; tahlil materiali doston matnidagi dialog va she'riy parchalardan tanlab olindi.

1. Undov va his-hayajon soʻzlari. Soʻzlashuv nutqining eng yorqin belgilaridan biri — hissiyotni bevosita ifodalovchi undov soʻzlardir. Dostonda ular nihoyatda faol: sheʼriy parchalar koʻpincha *“Hayyaree...”* kuylash undovi bilan ochiladi; matnda *“ey”, “e”, “voy”, “hay”* undovlari tez-tez takrorlanadi. Hissiy taʼsir ayniqsa afsus-nadomat va iztirob lahzalarida kuchayadi: *“Hay attang, tengimdan ayrildimmikan...”*; *“Yo Robbim, nima boʻldi?”*. Bu undovlar nutqqa tabiiy hayajon, jonli ohang baxsh etib, qahramon ruhiy holatini tinglovchiga bevosita yetkazadi. Undovlarning yuqori chastotasi doston tilining ogʻzaki-emotsional tabiatini koʻrsatadi. Funktsional jihatdan ularni ikki guruhga ajratish mumkin: sof his-hayajon undovlari (voy, eh, attang) va xitob-murojaat undovlari (ey, e, hay). Birinchi guruh ichki kechinmani — afsus, qoʻrquv, hayratni; ikkinchisi esa tinglovchiga yoki qahramonga qaratilgan chaqiriqni ifodalaydi. Bu undovlarning sheʼriy parchalar boshida muntazam takrorlanishi baxshi ijrosiga oʻziga xos hissiy ritm baxsh etadi.

2. Soʻzlashuv yuklamalari va modal soʻzlari. Norasmiy nutqqa xos yana bir unsur — gapning mazmuniga taʼkid, soʻroq yoki his qoʻshuvchi yuklamalardir. Dostonda kuylash ohangiga moslashgan *-ya, -ey, -a* enklitikalari juda faol: *“quloq sol deydiya”, “beklarimey”, “sultonimey”, “ming rahmatey”*. Soʻroq va ritorik taʼkid yuklamalari ham koʻp: *“Husayn Boyqaroyam Temurzoda emasmi?”*, *“nima deysan?”*. Bunday birliklar fikrni rasmiy bayon qilmay, suhbatdoshga qaratilgan jonli muloqot tarzida beradi. Ular nutqning hissiy boʻyogʻini oshirib, baxshi va tinglovchi oʻrtasida bevosita aloqa hosil qiladi. Bunday yuklamalar, ayniqsa, soʻroq va undov ohangini kuchaytirib, bayonni quruq axborotdan jonli suhbatga aylantiradi.

Modal maʼno tashuvchi soʻzlar (axir, albatta, balki kabilar) esa soʻzlovchining aytilayotgan fikrga munosabatini — ishonch, gumon yoki taʼkidni bildirib, nutqqa subyektiv-hissiy tus beradi.

3. Murojaat va erkalash shakllari. Soʻzlashuv nutqida shaxslararo munosabat murojaat shakllari orqali yaqqol namoyon boʻladi. Dostonda oilaviy-mehrli murojaatlar koʻp: *“ukajon”, “otajon”, “akajon”, “bolam”, “qizim”*. Sevgi va samimiyat ifodalovchi erkalash shakllari ham xarakterli: *“jonim”, “doʻstjonim”, “Boʻyingdan aylanayin...”*. *-jon* affiksi (Gulijon, doʻstjonim) va *“aylanay, oʻrgilay”* tipidagi mehr iboralari nutqqa iliqlik va yaqinlik baxsh etadi. Bu murojaatlar nafaqat suhbatdoshni ataydi, balki qahramonlar oʻrtasidagi hissiy munosabatni — mehr, izzat yoki tashvishni ham ifodalaydi. Murojaat shakllari, shu bilan birga, ijtimoiy va yoshga oid ierarxiyani ham aks ettiradi: kichik kattaga *“akajon”, “otajon”* deb, katta kichikka *“bolam”, “ukajon”, “qizim”* deb murojaat qiladi. Bu — oʻzbek soʻzlashuv etiketidagi hurmat va mehr muvozanatini koʻrsatadigan muhim uslubiyl belgidir.

4. Qisqargan va talaffuzga moslashgan shakllar. Jonli soʻzlashuvga xos tezkorlik va ixchamlik tufayli soʻzlar koʻpincha qisqargan, talaffuzga moslashgan koʻrinishda keladi.

Dostonda *“boʻp”* (boʻlib), *“boridi”* (bor edi), *“manda”* (menda), *“minan”* (bilan), *“berman ke”* (beri men kel) kabi shakllar uchraydi. Bunday qisqarishlar yozma-rasmiy uslubda emas, aynan ogʻzaki nutqda yuzaga keladi va matnga tabiiy soʻzlashuv tusini beradi. Ular doston tilining xalq jonli nutqiga naqadar yaqinligini koʻrsatadigan muhim uslubiyl belgidir.

Eʼtiborlisi shuki, bunday qisqargan shakllar koʻproq qahramonlar dialogida va sheʼriy parchalarda uchraydi — yaʼni nutq qanchalik hissiy va tezkor boʻlsa, talaffuz shunchalik ixchamlashadi. Bu hodisa soʻzlashuv uslubining tejamkorlik qonuniyatini badiiy matnda yaqqol namoyon etadi.

5. Taqlidiy soʻzlar va soʻzlashuv iboralari. Norasmiy nutq obrazli taqlidiy soʻzlar va turgʻun soʻzlashuv iboralariga boy. Dostonda harakat-holatni jonli tasvirlovchi taqlid soʻzlar

uchraydi: *“qush lopillab...”* (qanot qoqish). So‘zlashuvga xos iboralar ham ko‘p: *“miyig‘ida kulib”* (sirli, sekin kulish), *“gap solib”* (suhbat boshlash), *“...go‘rga edi”* (“yaxshi bo‘lardi” ma’nosidagi xalqona ibora). Bundan tashqari, qahramonlar nutqida xalq maqol va hikmatlari tabiiy singdiriladi: *“Odamda harakat bo‘lmasa, Ollohdan barokat bo‘lmaydi”*. Bu birliklar matnga xalqona donishmandlik va jonli so‘zlashuv koloriti baxsh etadi. Taqlidiy so‘zlar voqea-harakatni ko‘z oldida jonlantirib, tasvirga ko‘rgazmalilik beradi; so‘zlashuv iboralari esa fikrni qisqa, obrazli va ta’sirchan ifodalaydi. Xalq maqollarining qahramon nutqiga tabiiy singdirilishi esa baxshining tinglovchiga pand-nasihat, hayotiy saboq yetkazish maqsadini ko‘rsatadi va dostonning tarbiyaviy yo‘nalishini kuchaytiradi.

6. So‘zlashuvga xos sintaktik unsurlar. Norasmiy nutq sintaksisi ham o‘ziga xos.

Dostonda dialoglar bevosita so‘roq-javob shaklida quriladi: *“...manda bir maslahatli gap bor, nima deysan?”*; *“Alisherbek, bormisan?”*. Murojaat-undalmalar gap boshida yoki o‘rtasida erkin joylashadi (*“ey otajon, meni tuya deb o‘ylamang...”*). Nutq tejamkorligi (ellipsis) tufayli takrorlanuvchi bo‘laklar tushiriladi, fikr kontekstdan anglashiladi. *“deb”* yordamida ko‘chirma gaplarning ketma-ket zanjiri esa og‘zaki hikoya uslubiga xos bo‘lib, voqealarni jonli, suhbat tarzida bayon etadi. Bularning barchasi so‘zlashuv sintaksisining bevositaligi va dinamikligini namoyon etadi. Bundan tashqari, gaplarning qisqaligi va undalmalarning ko‘pligi nutqqa tezkor, suhbatga xos sur‘at beradi; bu, ayniqsa, keskin va hissiy sahnalarda — bahs, iltijo, xayrlashuv lahzalarida yaqqol seziladi. Shunday qilib, so‘zlashuv sintaksisi nafaqat fikrni yetkazadi, balki voqea kayfiyatini va qahramonlar holatini ham ifodalaydigan uslubiy vositaga aylanadi.

7. So‘zlashuv leksikasi va dialektal so‘zlar. Doston lug‘at tarkibida adabiy me’yordan farqli, kundalik turmushga va mahalliy shevaga oid so‘zlar salmoqli o‘rin tutadi. Maishiy-so‘zlashuv leksikasi qahramonlarning oddiy hayotini aks ettiradi: ro‘zg‘or, savdo, chorvachilik bilan bog‘liq so‘zlar (*“qo‘y”, “bozor”, “non”, “karvonsaroy”*) matnga real, xalqona muhit baxsh etadi. Mahalliy sheva so‘zlari va talaffuz ko‘rinishlari (*“jelka”, “jigit”, “gavara”, “dahmarda”*) esa dostonning muayyan hududiy nutq muhitida shakllanganini ko‘rsatadi.

Bunday leksika norasmiy uslubning asosini tashkil etib, asarni jonli so‘zlashuv nutqiga yaqinlashtiradi va unga milliy-mahalliy o‘ziga xoslik bag‘ishlaydi.

8. Xalq maqollari va hikmatli so‘zlar. So‘zlashuv nutqining ajralmas qismi — xalq maqol va hikmatlaridir. Doston qahramonlari o‘z fikrini ko‘pincha tayyor xalqona donishmandlik shaklida ifodalaydi: *“Odamda harakat bo‘lmasa, Ollohdan barokat bo‘lmaydi”, “Bola yig‘lamasa, ona emchak bermaydi”, “Dangasaning ishi bitmaydi”*. Bunday paremlar nutqqa ishonarlilik, salmoqdorlik va umumlashma ma’no baxsh etadi: shaxsiy fikr umumxalq tajribasiga tayanib, dalil sifatida keltiriladi. Maqollarning so‘zlashuv jarayonida tabiiy qo‘llanishi xalq nutqining obrazli-aforistik tabiatini va doston tilining didaktik yo‘nalishini namoyon etadi.

Bu paremlar, shuningdek, qahramon nutqini xarakterlovchi vosita ham bo‘lib xizmat qiladi: dono va tajribali obrazlar nutqi maqol va hikmatlarga boyligi bilan ajralib turadi. Shu tariqa norasmiy nutqning bu qatlami ham badiiy obraz yaratish, ham g‘oyaviy-tarbiyaviy maqsadni amalga oshirishga xizmat qiladi.

Shuni alohida ta’kidlash kerakki, dostonda norasmiy unsurlar rasmiy-tantanavor uslub bilan yonma-yon keladi va o‘ziga xos uslubiy qarama-qarshilik (kontrast) hosil qiladi.

Hukmdorning farmoni, davlat tilidagi murojaatlar (*“Mir Alisher janoblari ... vaziri etib tayinlansin”*) kitobiy-rasmiy ohangda bo‘lsa, oddiy qahramonlar va oilaviy sahnalar tili butunlay so‘zlashuvga o‘tadi. Bu ikki registrning almashinuvi baxshiga obrazlar va vaziyatlarni nutq orqali farqlash imkonini beradi: rasmiy uslub salobat va masofani, norasmiy uslub esa yaqinlik

va samimiylilikni ifodalaydi. Demak, norasmiy unsurlar dostonning umumiy uslubiy tizimida muhim, ongli tarzda qo'llanadigan badiiy vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Keltirilgan misollar shuni ko'rsatadiki, dostondagi norasmiy nutq unsurlari yagona badiiy-uslubiy maqsadga — matnни jonli, ta'sirchan va xalqona qilishga xizmat qiladi. Undov va yuklamalar hissiylilikni, murojaat va erkalash shakllari samimiylilikni, qisqargan shakllar va taqlidiy so'zlar og'zaki tabiiylilikni, so'zlashuv sintaksisi esa muloqot dinamikasini ta'minlaydi.

Ayni paytda bu unsurlar obraz nutqini individuallashtirish — qahramonning yoshi, ruhiy holati va munosabatini ochish vositasi sifatida ham xizmat qiladi.

Xulosa. "Navoiy va Guli" dostonida nutqning norasmiy unsurlari tahlili shuni ko'rsatadiki, doston tili o'z tabiatiga ko'ra jonli so'zlashuv nutqiga yaqin turadi. Undov va hishayajon so'zlari, so'zlashuv yuklamalari, mehrli murojaat va erkalash shakllari, qisqargan talaffuz ko'rinishlari, taqlidiy so'zlar, xalq iboralari hamda so'zlashuvga xos sintaktik qurilmalar matnning asosiy uslubiy qatlamini tashkil etadi.

Bu unsurlar majmui dostonga jonlilik, samimiylilik, hissiy ta'sirchanlik va xalqona tabiiylilik baxsh etadi, baxshi bilan tinglovchi o'rtasidagi bevosita muloqotni ta'minlaydi hamda qahramon obrazlarini nutq orqali individuallashtiradi. Demak, norasmiy nutq unsurlari — doston badiiyligining muhim tarkibiy qismi bo'lib, ularni o'rganish o'zbek so'zlashuv nutqi uslubiyati va folklor tilini tadqiq etishda qimmatli material beradi. Tadqiqot natijalari oliy ta'limda stilistika va xalq og'zaki ijodi fanlarini o'qitishda amaliy ahamiyatga ega. Kelgusi izlanishlarda doston tilidagi norasmiy va rasmiy uslub unsurlarining nisbatini boshqa baxshichilik namunalari bilan qiyosiy o'rganish so'zlashuv nutqining badiiy matndagi vazifalarini yanada to'liqroq ochishga imkon beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. "Navoiy va Guli" dostoni qo'lyozma varianti.
2. Шомаксудов А., Расулов И., Қўнғуров Р., Рустамов Х. Ўзбек тили стилистикаси. — Тошкент: Ўқитувчи, 1983.
3. Қўнғуров Р. Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. — Тошкент: Фан, 1977.
4. Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг Хоразм шевалари. — Тошкент: Фан, 1961.
5. Йўлдошев Б. Хозирги ўзбек адабий тилида фразеологик бирликларнинг функционал-усlubий хусусиятлари. — Тошкент, 1993.
6. Мирзаев Т. Ўзбек халқ дostonлари. — Тошкент: Фан, 2008.